

Mongol basybalyslary we Horezmşalar imperiýasynyň ýykylyşy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Mongol basybalyslary we Horezmşalar imperiýasynyň ýykylyşy

MOĞOL İSTİLASI VE HAREZMŞAHLAR İMPARATORLUĞU'NUN YIKILIŞI

■ Karşılaşınca Kadar Harezmsahlar ve Moğollar

Türk milletinin tarihte pek çok devlet kurduğu bilinmektedir. Bu devletler, tarihi süreç içinde birbirinin devamı olmaları hasebiyle bir zinciri oluşturan halkaları andırırken, zaman zaman farklı coğrafyalarda birden fazla Türk devletinin kurulduğu ve bu devletlerin birbirine çağdaş oldukları da bir gerçektir. Mesela Bu günkü İran coğrafyası üzerinde Büyük Selçuklu Devleti kurulduktan sonra bütün ihtişamıyla devam ederken, batıda aynı hanedan üyeleri tarafından Anadolu Selçuklu Devleti kurulmuş, bir müddet sonra doğuda da aynı devletin bünyesinden Harezmsah (Harzemşah) Devleti doğmuştur. Tarihi askeri başarılarla dolu olan Türklerin zaman zaman zor anları da olmuştur. Asya Hun Devleti'nin ve Göktürk Kağanlığı'nın zayıflayarak ikiye ayrılmaları ve Çin istilasına maruz kalmaları, Birinci Haçlı Seferi sonunda Başkent İznik'in boşaltılarak terk edilmek zorunda kalınması hadiseleri bu zor anların örneklerindendir. Buna örnek bir başka önemli olay da Karakurumdan başlayarak, karşısına çıkan bütün engelleri aşan Moğol fütuhatı önünde Türklerin de başarılı olamıyarak istilaya uğramalarıdır ki, bu çalışmamızda Moğollarla ilk temasa geçen en organize Türk Devleti olan Harezmsahların onlarla mücadelesini ve neticelerini ele alacağız.

Harezmsah denilen bölge Aral Gölü'nün güneyinde, Ceyhun nehrinin akış mecrası boyunca uzanan oldukça verimli bir coğrafyadır. Kuzeyinde Aral Gölü, batısında Üst Yurt, doğusunda Kızılkum,

güneyinde de Karakum ölü'nün bulunduğu lokal bir konuma sahip olan bu coğrafyanın idare yapısı oldukça eski devirlerden beri kendine mahsus bir nitelik arz etmiştir. Bunda savunma bakımından Ceyhun nehrinin tabii bir kale vazifesi görmesi etkili olmuştur. Daha İslamiyet'in Kabulünden önceki devirlerden itibaren bölgeyi idare edenler; "Harezmşah" unvanıyla anılmaya başlamış, Müslüman Araplar tarafından fethinden sonra, Abbasiler zamanında da, Gazneliler devrinde de, Büyük Selçuklu Devleti zamanında da hatta bağımsız devlet haline geldikten sonra da hep aynı unvanı kullanmışlardır.

Harezmşah Devleti'nin temelleri, XI. yüzyılın sonlarında Büyük Selçuklu Devleti ümerasından Kutbeddin Muhammed bin Anuş Tigin tarafından atılmıştır. Kudbeddin'in babası Anuş Tigin Selçuklu sarayı hizmetine girdikten sonra, zekası ve çalışkanlığı sayesinde kısa sürede "Taştıdarlık" mevkiine yükselmeyi başarmış, bu sırada taştıdarlık hizmetinin karşılığında Harezm bölgesinin geliri verildiğinden, aynı zamanda Harezm Şihneliğı göreviyle de görevlendirilmişti. Merkezdeki görevinden dolayı gidemediğı bölgenin idaresini naibleri vasıtasıyla yürütmüştür.

Babasının ölümünden sonra Harezm Şihnesi olan Kudbeddin Muhammed (1097-1127); bizzat görevinin başına gitmiş, Selçuklu sultanları nezdinde sahip olduğı güvenden yararlanarak kendi bölgesinde ticareti geliştirmiş, ulemanın itimadını kazanmış, sağladığı huzur ve refah ortamından dolayı halkın gönlünü fethetmeyi başarmıştır. O, müstakil bir sultan olmamakla birlikte kendinden sonra gelecek olan ahvadına oldukça müsait bir zemin hazırlamıştır.

Muhammed'in yerine geçen büyük oğı Atsız (1127-1156), babası gibi Sultan Sancar nezdinde büyük bir itibara sahipti. Başlangıçta siyasi ve askeri faaliyetlerini O'nun adına sürdürüyor, sultana itaatte kusur etmiyordu. Sultan adına yürüttüğü askeri faaliyetleri sırasında kendi nüfuz ve kudretini arttıracak teşebbüslerde bulunmaktan da kaçınmıyordu. Bir yandan Sancar'ın seferlerine katılırken diğeryandan askeri bakımdan çok önemli olan Cend ve Mangışlak

gibi sahaları ele geçiren Atsız, ayrıca hakimiyet sahasını Ceyhun ötesine kadar genişletmeye çalışıyordu. Ancak Sancar, istiklal arzusu taşıyan bu teşebbüsleri mazur görmeyerek sert tavır sergileyince, bahane arayan Harezmşah, istiklalini ilan etti. Fakat üzerine askeri kuvvetle gelen Selçuklu sultanı karşısında başarılı olamıyarak O'na tekrar tabiiyet arz etti (1141). Fakat kısa bir süre sonra Katvan Savaşı'nda sultanın Karahıtaylara yenilmesinin ardından Atsız, bu defa doğrudan Sancar'ın merkezi Merv'i ve ardından Nişapur'u ele geçirdi ise de, kısa sürede toparlanan sultan karşısında tutunamıyarak, yeniden tâbi olmak zorunda kaldı (1144). Batıda metbuu ile sürekli mücadele halinde iken doğudan gelen Karahıtayların kudretini dikkate alma gereği duyan Harezmşah, bu cihetten emin olabilmek için onlara yıllık 30.000 dinar altın vererek yeniden istiklal ilan etmenin yollarını aramaya başladı. 1147-1148 yıllarındaki girişimlerinden de bir sonuç alamayınca şimdilik Horasan üzerindeki emellerinden vaz geçti. Büyük Oğuz isyanında sultanın esaretini duyunca O'nun tarafında bir siyaset takip ederek emeline ulaşmak istedi ama yine başaramadı ve Sancar'dan bir yıl önce 1156'da öldü.

Atsız'ın ardından Harezmşah olan oğlu İl-Arslan (1156-1172), evvela Türk veraset sistemi gereği kendisine rakip olabilecek hanedan üyelerini etkisiz hale getirdi. İktidarının ikinci yılında Sancar'ın ölümü, babası zamanında bu cihette yaşanan sıkıntıların sona ermesini sağladığı gibi, Selçuklu başkentine karşı tamamen bağımsız hareket etme imkanı verdi. Gerek Horasan'daki Selçuklu emirleri gerekse Maverâünnehir'deki Karahanlı hükümdarları nezdinde üstünlüğü kabul görmekle birlikte, iktidarının sonuna kadar Karahıtaylara vergi vermekten bir türlü kurtulamadı.

Babasının 1172'de öldüğünde veliahd Sultanşah ve annesi Terken Hatun Harezm'de tahtı elde ettiler. Fakat Cend valisi olan büyük oğul Tekiş, kardeşinin iktidarını tanımıyarak, Karahıtaylardan aldığı yardımla ana-oğulu başkentten çıkardı ve babasının tahtını elde etmeyi başardı (1172-1200).

Kardeşini bertaraf ederek tahtı elde eden Tekiş'in iktidarının ilk yılları yine kardeşinin sebep olduğu karışıklıkları

önlemekle geçti. Bunda başarılı olduktan sonra, Karahıtayların baskısından kurtulmak üzere onlarla mücadeleye girdi ve başarılı oldu. Bu mücadeleler sırasında da Sultanşah ağabeyi Tekiş'e karşı Karahıtaylarla ittifak yaparak şansını denemiş fakat başaramamıştı. Karahıtaylardan aldığı kuvvetlerle Horasan'a gelerek Merv şehrini kendine payıtaht yaptı. 1193 yılındaki ölümüne kadar Tekiş için zayıf bir problem olmaya devam etti. Ancak ölümüyle birlikte Horasan'da sahip olduğu topraklar doğrudan ağabeyine intikal etti. Bu sayede Tekiş, bölgenin tamamına nüfuz etmeyi başardığı gibi, İran'ın batısına doğru etkinliğini arttırmak için uygun bir zemin yakalamış oldu.

1194 yılından itibaren bütün İran coğrafyasında hakimiyetini tesis etme çabasına girdi, bunda büyük ölçüde başarılı da oldu. Fakat Büyük Selçuklu hakimiyetinin sona ermesinden sonra, dünyevi otoritesine yeniden kavuşma arzusunda olan Halifeye tesir etmeyi başaramadı. İktidarının son yıllarını Bağdat Abbasi halifesine hakimiyetini kabul ettirme mücadeleleri ile geçirdi. Nihayet İsmaililerin elindeki birkaç kaleyi aldıktan sonra döndüğü başkentinde 1200 yılında öldü.

Babasının ölüm haberini Turşiz muhasarasıyla meşgulken alan Alaeddin Muhammed, veliahd kardeşi Melikşah'ın 1197 yılında ölmüş olmasından dolayı problemsiz bir şekilde tahta çıktı (1200-1220). Babası ona altyapısı inkişafa oldukça müsait bir devlet teşkilatı bırakmıştı. Zira başına geçtiği devletin artık hiçbir cihette bağlılığı kalmamış, etraftaki konjonktür gelişmeye son derece müsait bir hal almıştı. Buna rağmen yeni Harezmşah iktidarının ilk yıllarında Gurlularla amansız bir mücadeleye tutuşmak zorunda kaldı.

Gurlular, Sultanşah ve Tekiş'in ölümünün ardından Horasan bölgesine hakim olmak istemişler, Alaeddin ise Maveräünnehir güçleriyle müttefikan (Karahıtaylar ve Karahanlı Osman'ın yardımcı kuvvetleri) bu gailenin üstesinden gelmeyi başardı (1206).

Gurlu meselesinde müttefiki olmakla birlikte Karahıtayların gücü, Maveräünnehir güçler dengesini Harezmşah aleyhine bozmaktaydı. Daha babası zamanında İslam dünyasının en önemli

gücü haline gelen Harezmşah kudreti Karahıtay gailesinin üstesinden gelmeliydi. Bu mükellefiyetinin farkında olan Alaeddin Muhammed, 1207 yılında bütün hazırlıklarını tamamlayarak üzerine yürüdüğü Karahıtayları, üç yıl süren mücadelenin ardından ağır bir yenilgiye uğratarak Buhara'yı zabtetti.

Bu başarısının ardından O, İslam dünyasının tartışmasız en büyük siyasi gücü halini almış, bölgede Büyük Selçuklu Devleti'nin ardından tartışmasız en önemli beşeri güç olmuş ve bünyesinden çıktığı bu sabık devletin mirasçısı durumuna gelmişti. Elde ettiği büyük başarılarla rağmen Harezmşah'ın önemli siyasi sıkıntılarının olduğunu da gözden kaçırmamak lazımdır: Bunlardan biri Abbasi Halifesi ile yaşadığı sürtüşme, diğeri annesi Terken Hatun'un içten içe kendisine karşı yürüttüğü siyasi rekabet, bir diğeri de kısa sürede elde edilen geniş topraklar üzerinde yaşayan kitleler arasında henüz sağlıklı bir ahengin sağlanamamasıydı. Ayrıca Moğol kuvvetlerinin önünden kaçarak Karahıtay ülkesine sığınan ve daha sonra Gur Han'ın kızıyla evlendikten sonra, onu tahttan indirerek bütün Türkistan'ın idaresini ele geçiren ve Müslümanlara inançlarından dolayı ağır bir baskı uygulayan Küçlük'e karşı harekete geçmesi gereken İslam hükümdarı olmasına rağmen bunu da başaramamıştı. Devlet bünyesinde bu sıkıntıların aşılamadığı bir sırada, doğuda Moğol istilası tehlikesi gibi çok ciddi bir sıkıntıyla karşı karşıya kalınmış, fakat Harezmşah Alaeddin Muhammed karşılaşılan problemin ciddiyetini yeterince kavrayamamış, bu nedenle alması gereken pozisyonu da alamamıştı. Harezmşah-Moğol mücadelesine geçmeden önce bu temasın diğer ayağı olan Moğollardan da kısaca bahsetmek gerekir.

Avarların Göktürkler tarafından 552 yılında yenilgiye uğratılarak, 555 yılından itibaren tamamen bölgeden atılmasından sonra, kabileler halinde hayatlarını sürdüren Moğollar Asya'da Cengiz Han'ın tezahürüne kadar önemli bir siyasi güç olamamıştı. Tarih sahnesine Temuçin adıyla çıkan Cengiz, XII. yüzyılın ortasında (1155?) Kıyat kabilesinden olan Yesügey Bahadır'ın oğlu olarak Dölün-Buldak'ta dünyaya

geldi. O'nun dünyaya geldiği sırada Moğol kabileleri Kerulen-Onon ırmakları ile Baykal Gölü civarlarında dağınık vaziyette yaşıyordu. Bu kabileleri hakimiyeti altına almaya çalışan Çin İmparatorluğu, onları bir biri aleyhine kışkırtarak kendi işini kolaylaştırmaya çalışıyordu. Moğol kabilelerinin aralarında kıyasıya mücadele ettikleri bu dönemde, kendini amansız bir mücadelenin içinde bulan Temuçin, önce Cacirat lideri Camuha ile müttefiklik Merkitleri yenilgiye uğrattı ise de onunla uzun süre müttefik kalamadı. Daha sonra Kerayit lideri Toğrul ile anlaşarak, Baykal Gölü civarındaki Tatarlara üstünlüklerini kabul ettirdiler (1193). Ayrıca yeni müttefikleriyle O, önce Tayciutları, ardından da kendine karşı ittifak yapan eski düşmanlarını (Merkitler, Caciratlar, Tatarlar) yenilgiye uğrattı. Fakat bu defa da Kerayitlerle arası bozulan Temuçin 1203 yılında yaptığı savaşta başarılı olduktan sonra, bu kabileyi diğer Moğol kabileleri arasına dağıttı.

Moğol kabilelerini kendi iradesi altında toplamasına vesile olan bu başarılarının ardından Temuçin, 1206 yılı ilkbaharında On-on Nehri yanında topladığı kurultayda han ilan edilerek "Cengiz Han" unvanını aldı. Ayrıca kurultayda gerekli askeri, siyasi ve hukuki düzenlemeler yapılarak imparatorluğun temelleri de atılmış oldu.

Devletinin temellerini attıktan sonra Cengiz Han doğuda Çin'deki Altan Hanlara karşı amansız bir mücadeleyi düşünüyordu. Ama büyük bir stratejist olan Moğol hanı bu büyük seferden önce çevresini emniyet altına almayı uygun buldu. Bu maksatla Moğolca konuşan akraba kavimlerden olan Merkitler ve Naymanlar üzerine 1208 yılında bir sefer düzenleyerek, onların bir kısmını itaat altına aldı. Kaçabilen Merkitler kuzeydeki bir yoldan Kıpçakların ülkesine, Küçlük idaresindeki kaçak Naymanlar ise Karahıtay memleketine sığındı. Hanın amacı akraba kavimlerin tamamını kendi hakimiyeti altında birleştirmekti. Bu sefer esnasında Moğol kuvvetleri, her iki akraba kavmi ağır bir yenilgiye uğratarak, Nayman Kralı Tayang'ı öldürdü ise de onların tamamını itaat altına almayı beceremediği gibi, kaçmayı başaran kralın oğlu Küçlük'ü de

yakalayamadı.

Bu tedbirlerin ardından askeri faaliyetlerini daha organize hale getiren Cengiz Han, bir yandan etrafındaki diğer irili-ufaklı Moğol ve Türk kabilelerini itaatine alırken, diğer yandan da Çin İmparatorluğu'na her yıl ödenen mutat vergiyi tahsil etmek üzere gelen Çin elçisine 1208 yılında vergiyi ödemeyerek, yeni bir Çin siyaseti izlemeye başlamıştı. Bu gergin siyasetin varacağı noktanın savaş olduğu belliydi. 1211 yılında Çin üzerine yürüyen Moğol kuvvetleri, dört yıl süren amansız bir mücadelenin ardından Kuzey Çin'i kamilen hakimiyet altına almayı başardı.

Bu arada hanın bundan önceki batı harekatı sırasında Uygur İdi-kut'u Barçuk'un ve Karluk hükümdarı Arslan Han'ın kendisine müracaatla tabiiyet arz etmeleri üzerine bütün Yedisu bölgesi onun hakimiyeti altına girerken, Küçlük'le hemhudut olunmuştu. Çin'e yönelik bundan sonraki askeri faaliyetleri komutanlarından Mukali'ye havale ederek kendisi Moğolistan'a döndü. Oysa Moğol hanı büyük bir kültür merkezi olan Pekin'e yerleşerek refah içinde yaşaya bilirdi. Ancak o, geleneksel Orta Asya Türk siyasetine riayet ederek, böyle bir hataya düşmedi. Karakurum'u kendine merkez yaparak bundan sonraki faaliyetlerini buradan yürüttü.

■ Moğolların Batıya Yönelmesi, Harezmşah-Moğol Teması ve Rekabeti

Çin seferini müteakip 1216 yılından itibaren Cengiz Han, dikkatini batıya teksif etti. Zira kendisinin daha önceki seferleri sonucu doğu Asya'da tutunamayan bazı düşmanları (Merkitler ve Naymanlar) batıya doğru çekilmişlerdi. Moğolların Nayman Krallığı kuvvetlerini yenilgiye uğratarak ortadan kaldırmasının ardından, kralın oğlu Küçlük, Cengiz'in kuvvetleri karşısında aynı akıbete uğrayan ve kendisine katılan Merkitlerin bir kısmıyla birlikte, daha önce kuzey Çin'den çıkarılarak Aral Gölü ile Sir Derya arasında bir imparatorluk kurmayı başaran Karahıtaylara sığınmıştı. Bulundukları mevki itibarıyla Karahıtaylar, Orta Asya'dan

Moğolistan'a ve Çin'e ulaşan ticaret yollarını kontrol ediyorlardı. Zamanla gücünü arttıran Gur Han, Uygurlara, Semerkant hakimine ve Harezm şahına da hakimiyetini kabul ettirmişti. Kendileri Budist olmakla birlikte, hakim oldukları topraklarda çoğunluk olarak yaşayan Türkler, İslamiyet'i benimsemişlerdi. Karahıtay hükümdarı bu insanların inancına ve yaşayış biçimine karışmadan, müsamaha ile yönetiyordu. Fakat doğuda Cengiz Han'ın artan gücü karşısında Uygurların ve Naymanların büyük bir kısmının hakimiyetini ona kaptırırken, batıda da gittikçe güçlenen Harezmşah hakimi Alaeddin Muhammed, Gur Han'ın hakimiyetini tanımadığı gibi, bir yandan Budist hükümdara karşı dindaşlarını kışkırtırken, diğer yandan da onun topraklarına karşı saldırgan bir politika izlemeye başladı. Bu şartlar altında Gur Han, kendisine mühim bir kuvvetle sığınan Küçlük'ün, Harezmşah'a karşı mukavemetini arttıracaklarını düşünerek, onu kızyla evlendirdi. Fakat Küçlük kayınpederini öldürerek kendini Karahıtay hanı ilan etti. Böylece Cengiz Han'a karşı daha mukavim hale geldiğini düşündü. Ancak sahip olduğu ülkeyi iyi idare edemediği için kısa süre sonra geniş halk kitlelerinin nefretini kazandı. Özellikle dini alanda uyguladığı ağır baskı politikası, farkında olmaksızın işini günden güne zorlaştırıyordu. Kendisi Hristiyan-Nasturi iken Gur Han'ın kızı olan eşinin etkisiyle Budizmi kabul etmiş, eski dindaşlarına ve Müslümanlara zorla bu dini kabul ettirmeye kalkışmıştı.

Doğunun en büyük islam hükümdarı olan Sultan Muhammed Harezmşah, bu tarihlerde yanıbaşında olup bitenleri bir yana bırakarak, anlamsız bir biçimde Abbasi halifesi ile mücadelesini sürdürüyor, dolayısıyla hükmettiği halkının dini duygularını rencide ediyor, ama doğuda zalim Küçlük'ün zulmü altında perişan olan dindaşlarına yardım etmeyi düşünemiyordu. Harezmşah'ın bu hatası kısa bir süre sonra Moğollar karşısında düşeceği durumun önemli sebeplerinden biridir.

Gerçekten Muhammed Harezmşah, Afganistan, İran ve Maveräünnehir fütühatını tamamladıktan sonra, başarılarının gururu içinde, İskender-i Sani ve Sancar gibi sıfatları kendine layık görerek, ününe ün katmak amacıyla, zenginliği

bütün doğu h k mdarlarınca bilinen Çin ile yakından ilgilenmeye başladı. Onun bu meşhur beldeye fetih maksadıyla bir seferi ciddi manada düşündüğü tarihlerde (1214-1215) Cengiz Han, tekmi  Kuzey Çin'in fethini tamamlamak üzereydi. Doğu ile batı arasında gidip gelen tüccarlarından işittiği bu haberin doğruluğuna inanmak istemediği için Alaeddin, Seyyid Bahaeddin-i Razi'nin başkanlığındaki bir elçilik heyetini bu ülkeye gönderdi.

Moğol Hanı, Harezmişah'ın elçilik heyetini iltifat ve alaka ile karşıladı. Onunla görüşürken, kendisinin doğunun, Harezmişah'ın da batının efendisi olduğunu ifade etmesinden de anlaşıldığı kadarıyla Alaeddin Muhammed'le karşılıklı dostluk arzusundaydı.

Ayrıca Asya'nın doğusu ile batısı arasındaki ticareti ellerinde bulunduran Müslüman ve Uygur tüccarlarından, Harezmişah İmparatorluğu hakkında iyi bilgi sahibi olmuş ve iki hükümdarın dostane ilişkileri sonunda daha da canlanacak olan ticaretin Moğol Devleti bakımından faydalarını tam anlamıyla kavramış bulunuyordu. Çin ile İran gibi iki eski kültür merkezinin zenginlikleri ve göçebe bir topluluk olan Moğollar için buralarla yürütülecek ticari ilişkilerin  nemi, Cengiz Hanı bu hususta oldukça hassas davranmaya yöneltilmişti. Durumun farkında olan ve Harezmişah İmparatorluğu ile ilişkiyi hep bu cihetten düşünen Han, Alaeddin'in elçilerinin gelişini, düşüncesinin tahakkuku bakımından iyi bir fırsat olarak telakki etmişti.

Bundan başka, menfaatleri alınan tedbirler sayesinde korunan ve geniş Moğol ülkesinde emniyetle gerçekleştirecekleri ticari faaliyetler sayesinde bol kazanç elde etme imkanına kavuşacak olan Müslüman tüccarların hana tevecc hlerinin artacağı tabii sonucu göz önünde bulundurulduğunda, Cengiz Han'ın bu içten  ifte kazanç sağlayacağı aşıkar idi.

Bahaeddin-i Razi'nin elçiliği marifetiyle başlayan münasebetleri başlangıçta hakikaten tamamen ticari mülahazalarla değerlendiren Cengiz Han, bu sıralarda aşırı derecede ihtiyaç duyduğu elbise ve yatakları temin için ticaret maksadıyla teşebbüste bulunanları gayet iyi

karşılıyordu. Ayrıca ticaret güzergahlarında tüccarların herhangi bir tehlikeye maruz kalmamaları için onların emniyetini sağlamak amacıyla korucular görevlendirmişti.

Bu ilk diplomatik münasebetin Moğol hanı cihetinden tamamen ticari mülahazalarla algılandığı anlaşıyor. Oysa Alaeddin Muhammed'in Bahaeddin-i Razi başkanlığındaki heyeti Çin'e gönderme maksadı bile bu ülkenin gerçekten Moğollar tarafından ele geçirilip-geçirilmediğini anlamaya matuftu. Yani Harezmsah bu girişimini ticari düşüncelerle değil, tamamen sahip olduğu ihtiraslar doğrultusunda gerçekleştirmişti. Ayrıca onun babası ve dedesi zamanında fermanlarla ve menşurlarla tanzim edilmeye çalışılan ticari faaliyetlere onlar kadar önem vermediği anlaşılmaktadır.

Muhatabının düşüncelerinden habersiz olan Cengiz Han, memnuniyetle kabul ettiği elçiye mukabil, sultanla andlaşma şartlarını tayin ve ilişkileri daha da geliştirmek için; Harezmlî Mahmud, Buharalı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf Kenka'dan oluşan bir elçilik heyetini ona yolladı. Pek çok kıymetli hediyelerle gelen Han'ın elçilik heyetini Harezmsah, Irak seferi dönüşünde Maverâünnehir'de kabul etti (1218 baharı).

Heyet; han tarafından dostluğu, iyi komşuluğu, sulhü ve karşılıklı olarak ticareti geliştirmeyi teklifle görevlendirildiğini belirtti. Ayrıca elçileri vasıtasıyla Cengiz Han, onun batıdaki geniş ülkelerin hakimi olduğunun kabûlünü bildirirken, kendisinin de doğuya ve Çin'e hükmettiğini belirtiyor, Harezmsah'ı "en sevgili oğlu" addettiğini iletliyordu. Meseleyi hâlâ kendi zaviyesinden değerlendiren Harezmsah, heyette bulunan Harezmlî Mahmud'a kıymetli hediyeler vadederek onunla ayrı bir görüşme daha yaptı. Bu görüşmede o, Çin'in Cengiz Han tarafından ele geçirildiğinin gerçek olup- olmadığını sordu. Elçinin cevaben bunun bir sır olmadığını ve sultanın gerçeği pek yakında açık bir şekilde anlayacağını iletmesi üzerine, işine gelmeyen hakikatten dolayı hiddetlenen Harezmsah, "Hanınız bana nasıl olurda oğul diye hitap eder!" mealinde Mahmud'u payladıktan sonra, ondan Moğol kuvvetlerinin miktarını ve durumunu öğrenmeye çalıştı. Durumun ağırlaştığını anlayan elçi,

“sayısız milletlerden oluşan Sultanın ordusu karşısında hanımın kuvvetleri mütevazı bir müfreze nisbetindedir” diyerek durumu idare etmeyi başardı. Bu görüşmelerin ardından taraflar arasında ticaretin geliştirilmesi hususunda mütabakata varıldı.

Varılan mütabakatın ardından ilk ticaret heyeti 1218 baharında Sultan’ın ülkesinden Han’ın diyarına gitti. Bu heyete Hocent’li Ahmed, Emir Hüseyin-oğlu, Ahmed Balçıç adlı şahıslar öncülük ediyordu. Heyetin götürdüğü mallar Moğolların oldukça itibar ettiği elbise, bez, kalın ipten dokunmuş sağlam elbiselik kumaştan ibaretti. Tüccar kafilesi Moğol ülkesine girdiğinde usul gereği “Korakçı” denilen memurlar tarafından karşılanmış, bu memurlar, aldıkları emir mucibince kafilenin bütün mallarını kontrolden geçirdikten sonra, onları doğrudan Cengiz Han nezdine sevketmişti. Ahmed Balçıç adlı tüccarı huzuruna çağıran Han, tüccarların malını toptan almak üzere onunla pazarlık yapmaya çalışmış, fakat Balçıç’in 10 dinarlık mala 225 dinar (üç bâliş) talep etmesi üzerine, hâzinesinde var olan bu malları (Kin seferi sırasında Çin’den getirdiği ganimetler) göstererek gerçek fiyatını bildiğini ilettikten sonra, mallarını müsadere ederek onu tevkif ettirdi. Durumun nezaketini anlayan diğer tüccarlar bu malları Han’a bedelsiz vermeyi teklif ettiler ise de, maksadı bu olmayan Cengiz, Balçıç’i bağışlayarak hapisten çıkardığı gibi, tüccarların getirdiği malı da yine gerçek değerinin üstünde bir fiyatla almış, iyi muamele ve bol ikramla memnun ettiği bu kafileyi zararsız ziıansız geri göndermişti.

Başlangıçta taraflar arasında oldukça müvazeneli bir şekilde başlayan bu münasebetler, Cengiz Han tarafından olağanüstü bir hadise olmadıkça, en azından bir müddet daha bu minval üzere sürdürölmek isteniyordu. Bunun en açık delili Han’ın karılarını, oğullarını ve noıadlarını (Beylerini) ve hatta onların emrindeki kimseleri, Harezm’den istediklerini getirtmekte serbest bırakmasıydı. Bununla da kalmayan Han, aradaki ticari ilişkileri geliştirmek üzere, Sultan’ın kısa bir süre önce gönderdiği tüccar kafilesine cevaben; Ömer Hoca Utrari, Hammal Maraghi, Buharalı Fahrüddin Dizaki ve Eminüddin

Hasavi riyasetinde, tamamı Müslümanlardan müteşekkıl 450 kişilik bir tüccar kafilesini Harezmsah'ın ülkesine gönderirken, Bu heyetin içine Ukuna adlı diplomatının idaresinde bir de elçilik heyeti katmıştı.

■ Tarafey'ni Savaşa Sürükleyen Olaylar

Karşılıklı ticaret kervanlarının gelip gittiği bu sulh ortamı Muhammed Harezmsah'ın isabetsiz politikası yüzünden uzun sürmedi. Süküneti bozan en önemli sebep şüphesiz Otrar hadisesiydi. Ancak taraflar arasında ölüm kalım mücadelesine sebep olan bu olaydan önce bir hadise daha olmuştu ki, Cengiz Han, daha önceki saldırılarından dolayı Kıpçak bozkırlarına kaçırttığı Merkitler üzerine komutanlarının idaresinde (Subutey, Baatur, Tohuçar Noyanlar) bir kuvvet sevk ederek onları buralarda da perişan etti. Bu sırada Irak seferinde elde ettiği başarıların ardından eğlence ve safahatla vakit geçiren Sultan, Deşt-i Kıpçak'taki hadiseleri duymuş, bir taşla iki kuş vurmayı düşünerek, Semerkand'dan topladığı kuvvetlerle, güya Yimek reislerinden Kadır Han üzerine yürüdüğünü beyan ederken, bölgedeki Moğolları da kolayca bertaraf etmeyi düşünmüştü. Neticede Subutay komutasındaki Moğol kuvvetleri, Merkitleri yendikten sonra, geri çekilirken, Türkistan'daki Yuğur şehri civarında arkalarından yetişen ve kendilerine saldıran Harezmsah kuvvetleriyle çarpışmak zorunda kaldı. Moğol kuvvetlerinin azlığından ve yorgunluğundan yararlanarak onları bozguna uğratmayı hesabeden Harezmsah, bunu başaramadı. Akşama kadar devam eden bu ilk çarpışmada taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamamıştı.

Moğollar gece olunca karargahlarında değişik yerlere pek çok ateşler yakarak rakibe kalabalık olduğu intibainı verirken, kendileri de çekilmeyi ihmal etmedi. Çünkü onların böyle bir savaşa girme hususunda izinli olmadıkları muhakkaktı. Sabahın ilk ışıklarıyla birlikte vaziyeti anlayan Alaeddin Muhammed, düşündüğü kolay başarıyı elde edememenin burukluğu içinde Semerkand'a dönerken, Irak seferindeki başarısızlığın ardından, sayıca oldukça az (20-30 bin) olan bu kuvvetler

karşısında da başarılı olamamanın manevi buhranını yaşamaya başladı. Bu buhranın sebebi belki bu yenilgi değildi ama Sultan, Moğolların Cuci (Coçi) idaresinde çok kalabalık kuvvetlere sahip olduğunu biliyordu. Bunu düşündükçe de endişesi haklı olarak artıyordu.

Harezmşah'ın hiçbir hesaba sığmayan bu davranışı Cengiz Han tarafından büyük bir soğukkanlılıkla karşılandı. Tebaasının menfaatlerini ön planda tutan büyük han bu olayı bir harp sebebi saymıyarak, daha kısa bir süre önce kurdukları ticaret esasına dayalı münasebetleri bozmak istemedi. Ayrıca bu savaşta Harezm kuvvetlerinin bölgede bulunuş sebebi Kıpçakları tedip, Moğol kuvvetlerinin amacı da Merkitleri itaat altına almaktı. Fakat bu hesapsız buluşma aralarında ilk çarpışmaya sebep olmuştu. Buna rağmen batıda ve doğuda yıldızları hızla parlayan Cengiz Han'la Muhammed Harezmşah arasında uzun sürecek dostane bir ortamın tesisi pek mümkün gözüküyordu. Zira Muhammed Harezmşah cephesinden yeni bir hadise daha vaki oldu ki, Moğol Hanı'nın bunu da bir oldu-bitti kabul etmesi mümkün olmamıştır.

Şöyle ki, yukarıda sözünü ettiğimiz Cengiz Han'ın gönderdiği 450 kişilik tüccar kafilesi, Harezmşahların hudut şehri Otrar'a girmesinin hemen ardından, şehrin valisi Kayır Han lakaplı İnalçık tarafından durdurularak gözetim altına alınmıştı. Vali, tevkif ettiği Moğol tüccarları hakkında, gönderdiği habercisi ile Harezmşah'a bilgi verirken, onlara karşı nasıl davranacağımda sormayı ihmal etmedi. Ona verdiği emirde Alaeddin, kervanın mallarına el koymasını, heyetin tamamını da öldürmesini bildiriyordu. Böyle bir hareket tarzının Sultan'a kazandıracağı hiçbir menfaat yoktu. Onun neden bu şekilde davrandığı hususu tam olarak anlaşılamamakla birlikte, son zamanlardaki ruh halinin bozukluğuna, ya da bu eylemi gerçekleştiren Otrar valisinin, kendisine muhalif olan annesi Terken Hatun'un adamlarından olmasına bağlanması ihtimalleri üzerinde durulmakta ise de, hiçbir durum olayın sorumluluğunu Alaeddin'in üzerinden kaldırmaz. Zira Sultan bu son derece önemli ilişkiyi kimseye havale etmemeliydi. Ayrıca Ukuna idaresindeki elçilik heyeti hariç, kervanda bulunan

tüccarların hepsi Cengiz Han tarafından özellikle Müslümanlardan seçilmişti. Dolayısıyla katledilen insanlar her şeyden önce Müslümandı. Velez ki öyle olmasa bile, doğunun en büyük Türk-İslam hükümdarı sıfatını taşıyor olması hasebiyle, ne Türk'ün geleneğinde ve ne de islam inancında yeri olmayan bu davranışın onun adına sergileniyor olmasının izahı hiç mümkün değildi.

Otrar'da öldürülen tüccarların tamamının Müslüman olması, Küçlük idaresindeki Karahıtayların Seyhun havalisindeki Müslümanlara olmadık eziyeti edi yor olmasına rağmen, Sultan'ın halifeyle mücadele ede rek bu istikamette ciddi bir teşebbüsünün gerçekleşmemesi, efkarı umumiyezi giderek ondan soğutuyor ve uzaklaştırıyordu.

Cengiz Han, Otrar faciası haberini, katliamdan kurtularak kafileden kaçmayı başaran bir tüccardan aldı. Olayı aradaki dostluk ve ticaret andlaşmasını bozma olarak telakki etti. İbn Kefrec Buğra ile iki Moğoldan müteşekkıl yeni bir heyet göndererek, Alaeddin Muhammed'den, hadisenin müsebbibi Otrar valisi İnalçık'ın kendisine gönderilmesini istedi. Muhammed'in huzuruna gelen bu heyet, ona hadisenin kendinden zuhur etmediğini ileri sürerek, Han'ın isteğini yerine getirdiği taktirde kan dökülmesinin önüne bileceğini bildirdi. İçinde derin bir Moğol korkusu olduğu halde Harezmsah, gururunun esiri olarak bu makul teklifi kabul etmediği gibi, galiba iyice bozulan ruh halinin etkisiyle yeni elçileri de öldürttü. Zaten batıdaki siyasi ve içtimai gelişmeleri, öteden beri bu istikamette faaliyet gösteren tüccarlar ve özel görevlileri aracılığı ile yakından takip eden Cengiz Han, Harezmsah'la arasında yaşanan son hadisattan sonra bu istikamette büyük bir seferin kendisi için kaçınılmaz olduğuna karar verdi. Ayrıca o, İmparatorluğu'nun sınırlarını Sir Derya ve Aral Gölü'ne doğru genişlettiği taktirde Müslüman Araplarla doğrudan ticaret yaparak daha büyük menfaatlere kavuşacağını da çok iyi biliyordu. Doğuda kazandığı büyük zaferlere rağmen o, Harezmsah'ı küçümsemiyeerek alınması gereken bütün maddi tedbirleri aldığı gibi, yüksek bir tepeye çıkararak muvaffakiyeti için tanrıya dua etmeyi de ihmal etmedi. Ayrıca

girişilecek mücadelenin ciddiyetine binaen, karısının uyarısı üzerine kendine bir şey olduğu taktirde İmparatorluğu'nun başına Ögedey'in geçmesini bildirdi.

Hazırlıklarını tamamlayan Cengiz Han; ünlü komutanlarından Cebe, Subutay, Boorçu ve Tohuçar'ı maiyyetlerindeki kuvvetleriyle birlikte öncü olarak Harezmsah'ın üzerine sevk etti. Ardından yeni kuvvetlerle oğulları Cuci, Çağatay ve Ögedey'i gönderdi. Sonra kalan kuvvetleri, oğlu Tuluy'la birlikte yanına alarak kendisi harekete geçti. Ayrıca tâbi hükümdarların da yol boyunca kuvvetleriyle birlikte ordusuna iltihak etmesini istedi.

Takip ettiği savaş stratejisine göre ilk hedefi olan Otrar Şehri'ni, aynı zamanda farklı cihetlerden harekete geçmiş olan ordularının toplanma yeri olarak belirlemişti. Çin üzerine düzenlediği seferler de dahil, hiçbir seferde bu kadar mukavim bir komuta zinciriyle ve kalabalık orduyla (150 ila 200 bin arası) hareket etmeyen Han'ın, Harezmsah ve kuvvetlerine büyük ehemmiyet verdiği muhakkaktı.

Moğol kuvvetlerinin hareketinden haberdar olan Alaeddin Muhammed, bir yandan alınacak tedbirler konusunda etrafındakilerle fikir teatisinde bulunurken, diğer yandan maiyyetindeki kuvvetlerin dışında yardım alabileceği yerlere haber göndermeyi ihmal etmedi. Aslında Sultan'ın maddi tedbirler konusunda imkanları Moğol Hanı'ndan az değil, en az onun kadar asker sayısına ve savaş araç- gerecine sahipti. Ayrıca bir İslam hükümdarı olduğu cihetiyle bütün Müslümanların kendisine yardım etmesi gerektiğini düşünüyordu. Ancak bu tespit pek sağlıklı değildi. Zira tebaasının nazarında, Küçlük'e karşı onları koruyamaması ve Abbasi Halifesi ile girdiği anlamsız mücadele münasebetiyle kredisinin iyiden iyiye tükendiği anlaşıyor. Hatta Küçlük'ü tepelemek üzere, 1218'de Cebe komutasında Seyhun nehri civarına gelen Moğol kuvvetleri, civarda yaşayan Müslümanlar tarafından bir kurtarıcı gibi karşılanırken, Hanı Cengiz'den çok şey öğrenen Moğol Noyanı, yöre halkının kendine uygun gördüğü bu misyonu aynen ifa etmiş, dolayısıyla halk kendileri için aynı işi yapamıyan islam hükümdarından daha çok Moğollara

meyletmişti. Bu durum Harezmsah için çok önemli bir handikaptı. Ayrıca kısa bir süre önce Kıpçak seferi sırasında karşılaştığı ve sayıları oldukça az olduğu halde bir türlü yenemediği ilk karşılaşmasından beri, Moğollara karşı içinde “yenilmesi mümkün olmayan kavim” anlayışı onun ikinci ve belkide daha önemli handikapıydı. Dahası mutaarrızlara karşı takip edilecek savaş stratejisini belirlemekte de komutanlarıyla tam bir görüş birliği sağlayamadı. Oğlu Celaleddin ve bazı komutanlar düşmanı Seyhun nehri mecraında karşılamayı teklif etmiş, fakat bu görüş kabul edilmemişti. Esasen Sultan, ordusunun başında Moğollarla bir meydan muharebesine cesaret edemiyor, bu yüzden “düşmanı iç kesimlere çekerek yormak ve ayrı ayrı vurulacak darbelerle bilmedikleri coğrafyada gerilla savaşıyla yenilgiye uğratmak” şeklinde ifade edilebilecek olan daha zayıf ve başarı şansı bulunmayan bir stratejiye onay veriyordu. Koordine ve komuta zincirinden mahrum, birbirinden tamamen kopuk ve dağınık kuvvetler, bizzat Cengiz Han tarafından idare edilen Moğol kuvvetlerinin işini elbette çok kolaylaştıracaktı. Alaeddin Muhammed, gelişen tehlikeyi ileri sürerek, imparatorluğunun merkezi olan Semerkand’ı surlarla çevirme gerekçesiyle, yıllık mutad vergiyi üç katına çıkararak halktan zorla topladığı halde surları yaptırmadı. Tahsilat için uyguladığı tazyik halkı kendinden soğuttu. En mukavim kimse olması gerekirken, uğradığı her yerde komutanlarının ve halkın moralini bizzat kendisi bozmaktan geri durmadı. Semerkand önüne canhıraş bir şekilde hendek kazmaya çalışanlara: “Moğol kuvvetleri burayı kırbaçlarıyla doldurur”, Nahşebliilere “Moğol kuvvetlerini durdurmak mümkün değildir, herkes başının çaresine baksın” derken, Nesalılara da “bence yapılacak şey, şehri boşaltarak tehlike geçinceye kadar dağlara çekilmektir” haberini gönderiyordu.

■ Harezmsah-Moğol Muharebesi ve Alaeddin Muhammed’in Sonu

İki muhasım kuvvetin muharebe öncesi durumları bu minval üzere idi. Üç ayrı koldan harekete geçen Moğol kuvvetleri 1219

yılıının sonlarına doğru Otrar önlerine ulaşmaya başlayınca, 1220 yılı başlarında Cengiz Han'ın vusulü ile, ilk hedef olan şehir muhasara edildi. Müdafilerin kararlı savunması karşısında muhasaranın uzun süreceğini anlayan Cengiz, buradaki savaşı sürdürmek üzere oğullarından Çağatay ve Ögedey'i görevlendirdi. Daha sonra Cuci'yi Cend ve Barçınlığ-Kend istikametinde kuzeye, Ulak Noyan ve Suketü Çerbi'nin idaresindeki kuvvetleri Hocend ve Benaket istikametinde güneye gönderirken, yanlarında meşhur komutanlardan Cebe ve Subutay da olduğu halde oğlu Tuluy ile birlikte kendisi ortadan Maveräünnehir'e girdiler.

Cengiz Han'ın komutasındaki merkez kuvvetleri, Harezmşah'ın diğer şehirlere yardımcı kuvvet göndermesine mani olmak maksadıyla evvela Buhara'yı kuşattı. Sultanın en ünlü komutanları (Keşlü Han, Gök Han, Sevinçli Han) tarafından müdafaa edilen şehir, 12 gün dayandıktan sonra 11 Şubat 1220 tarihinde teslim oldu. Teslim olmamakta direnen şehirlere ibreti alem için Moğollar burada görülmemiş bir yağma ve katliam gerçekleştirdiler.

Buhara'daki başarısının ardından Cengiz Han Semerkand üzerine yürürken, Otrar şehrindeki muhasara devam ediyordu. Cereyan eden muharebenin birinci derecede müsebbibi olan İnalcık lakaplı Kayır Han, Sultanın yardımcı kuvvetlerle gönderdiği Karaca'nın "teslim olarak daha ağır bir katliama sebep olmayalım" teklifine, böyle olduğu taktirde başına gelecekleri tahmin ettiğinden sıcak bakmadı. Kayır Han'ı ikna edemeyeceğini anlayan Karaca Komutan, adamları ile birlikte bir gece gizlice Sufihane Kapusundan gizlice çıkarak kaçmayı denedi. Ancak Moğol kuvvetlerine yakalanarak, Ögedey'in huzuruna getirildi. Ondan kale hakkında gerekli bilgileri alan Moğol kuvvetleri, beş ay sonra şehre girmeyi başardılar. Son nefesine kadar çarpışan adamlarını kamilen kılıçtan geçirdikten sonra, canlı olarak yakaladıkları Kayır Han'ı Cengiz'e gönderdiler. Bu olayların müsebbibi, Han tarafından büyük bir işkence ile öldürüldü.

Otrar'ın alınmasından sonra Ögedey ve Çağatay, maiyyetlerindeki Moğol kuvvetleri ve Otrar halkıyla birlikte

Cengiz Han'a kavuştular. Oğullarının idaresindeki kuvvetlerin iltihakıyla birliklerinin tamamına yakınını yeniden komutasında birleştiren Moğol Hanı, üzerine yürüdüğü Semerkand önündeki Köksaray mevkiine karargahını kurarak, Maveräünnehir'in bu en önemli merkezini ele geçirmek için amansız bir mücadele başlattı. Çok çetin cereyan eden sokak mücadelelerinden sonra, Mart 1220'de de Semerkand Moğolların istilasına maruz kaldı.

İslam kültür ve medeniyetinin bu iki müstesna şehri, istilanın ardından ağır bir muameleye maruz kalmış, halkı katledilirken, bütün maddi ve manevi birikimleri Moğollarca yağma ve tahrip edilmişti.

Kuzey istikametinde ilerleyen Moğol kuvvetleri ise; Sıgnak, Urkend ve Barçınlığ-Kend'i alarak Cend şehri üzerine yürüyünce, Harezmsah adına şehri savunan Kutluğ Han, Moğollara karşı direnemeyeceğini düşünerek, karanlık basınca kaçmış, amacına kolay ulaşan Moğol kuvvetleri zahmetsizce şehre girerek yağmalamışlardır.

Güneye giden Moğol kuvvetleri Benaket'i aldıktan sonra, Hocent önlerinde Timur Melik tarafından gösterilen etkili bir müdafa ile karşılaştılar. Başarılı müdafaasına rağmen dışarıdan yardım alamıyan Sultanın komutanı, şehri muhasımlara bırakarak Ürgenç'deki Alaeddin Muhammed'in yanına kaçtı.

Moğol kuvvetleri, harekete geçtiği bütün istikametlerde beklediklerinden daha kısa sürede başarıya ulaştı. Birkaç ay zarfında bütün Maveräünnehir'i ele geçiren Cengiz Han, elde ettiği başarılarla Alaeddin'in askeri kabiliyetini kendisine karşı koyamaz hale getirdikten sonra, Horasan üzerine yöneldi. Otrar mukavemetini başarıyla kıran oğulları Ögedey ve Çağatay'ı da Harezmsah üzerine gönderdi.

Hükmettiği ülkenin en önemli merkezleri birer birer Moğolların eline geçtiği halde Harezmsah Alaeddin Muhammed bir türlü ortalıkta gözükmüyordu. Tedbirli bir hükümdar olan Cengiz Han, dağılan Harezmsah kuvvetlerini tekrar toplayarak bir gaile oluşturmalarını göz önünde bulundurduğu Harezmsah'ı, komutanlarından Cebe ve Subutay vasıtasıyla amansız bir takibe aldı. Bir yandan bu en kudretli komutanları vasıtasıyla firari

sultanı amansız bir takibe alan Moğol Hanı, diğer yandan Harezmi meselesine gereken önemi gösterdi.

Harezmi, savunmasının kolaylığı ve sultanın annesi Terken Hatun ve adamlarının idaresinde bulunması hasebiyle elde edilmesi son derece önemli bir merkezdi. Bunun farkında olan Han, Ögedey ve Çağatay kuvvetlerini Boorcu ve diğer bazı komutanlarının idaresinde sevk ettiği yeni kuvvetlerle takviye etti. Askeri yönden aldığı tedbirlere ilaveten, sultanla annesinin arasının açık olması hasebiyle zeminin müsait olmasından faydalanarak siyasi tedbirleri de ihmal etmedi. Terken Hatun'a gönderdiği elçisi vasıtasıyla kendisiyle bir meselesinin olmadığını, teşebbüslerinin tamamının Alaeddin'e yönelik olduğunu bildiriyor, ondan müsterih olmasını istiyordu. Ancak Terken Hatun gerçeğe muktedirdi. Fakat şimdiye kadar oğlu karşısında gösterdiği ihtirası Moğollara karşı göstermeğe cesaret edemiyerek, Harezmi'nin merkezi Ürgenç'i terkederken, hala günün birinde geri döneceğini düşünerek hapiste tuttuğu, sayıları 20'yi bulan muhaliflerini de öldürtmeyi ihmal etmedi. Yanına aldığı taşıyabileceği hazineleri ile Mazenderan'a doğru kaçan Valide Sultan'ın kfilesi, burada sığındıkları kalede Cebe-Subutay ikilisine bağlı bir Moğol takipçi kolu tarafından tespit edilerek muhasara edildiler. Bir müddet sonra susuzluktan dolayı teslim olan bu hanedan aile mensupları Cengiz Han'a gönderildiler.

Terken Hatun ve diğer hanedan mensuplarının ayrılmasından Moğol kuvvetleri yaklaşıma kadar Ürgenç'te bir süre kargaşa ortamı hakim oldu. Ancak Moğol kuvvetlerinin yaklaşması üzerine ileri gelenler müttetifikan Valide Sultan'ın akrabası Humar Tegin'i sultan seçtiler. Harezmişah merkez kuvvetleri komutanlarının idaresinde yaklaşık 90 bin kişilik Kanglı kuvveti bulunuyordu. Merkezi otoritenin sağlanmasına paralel olarak bu kuvvetlerin vereceği mücadele, ülkenin akıbeti bakımından oldukça önemliydi. Başlangıçta bu Harezmi birlikleri karşısında, Moğol öncü kuvvetleri bir savaş hilesi uygulayarak kolay başarı kazanmıştı. Ancak iç kaledeki kuvvetlerin kararlı müdafaasıyla karşılaşınca oldukça zor durumda kaldı. Zira tümen tümen sevk edilen kuvvetlere, maruz bırakılan ok ve

mancılık yağmuruna rağmen başarıya bir türlü ulaşamıyor, uzun süren bu hal, Hanın oğulları arasında anlaşmazlığa sebebiyet veriyordu. Çağatay, yaşça büyük olmasından dolayı idareyi elinde bulunduran ağabeyi Coçi'yi kararsızlık ve orduları ciddi surette hücumla sevk etmemekle suçluyordu. Durumdan haberdar olan Han, herkesin Ögedey'in emrinde hareket etmesini emredince işler yeniden yoluna girdi. Yine de Moğollar en ağır kayıplara uğratıldılar. Fakat dört bir yandan başlatılan organize Moğol hücumları karşısında başarılı olamayacağını anlayan Humar-Tigin, kaleden inerek teslim oldu. Buna rağmen şehir halkı büyük bir kararlılıkla müdafaaya devam etti. Moğol kuvvetleri, şehrin doğu yakasını elde ederek burada üç bin kişilik bir muhafız bırakıp, ortadaki kanal üzerine kurdukları köprü vasıtasıyla karşıya sızarken, geride bırakılan muhafızların halk tarafından yenilgiye uğratılarak imha edilmesi direnişdeki kararlılığı daha da arttırdı. Sokak sokak, bina bina devam eden müdafaaya rağmen sayıca ve savaş araç-gereci bakımından üstün olan Moğollar karşısında Ürgenç şehri Nisan 1221 tarihinde, harab bir vaziyette teslim olmak zorunda kaldı. Ceyhun nehri önünde sulama amacıyla yapılan bendi açarak, şehri yerle yeksan eden Moğollar, medeniyete dair ne varsa her şeyi yok ettiler. Küçük çocuklar ile kadınlar esir alınırken sanat erbabı doğuya gönderildi. Sair halk kamilen katledildi.

Sahip olduğu şehirler Moğollar tarafından birer birer istila edilirken Alaeddin Muhammed, içine düştüğü korkunun esiri olarak, onlara karşı mukavim bir müdafaa oluşturmaya başaramadı. Moğolların Maverâünnehir'e girmelerinden sonra Ceyhun'u geçmelerini engellemeye yönelik teşebbüslerde bulundu. Semerkand'a yardımcı kuvvetler gönderdi, ancak başarıya ulaşacağına kendisi de inanmıyordu. Bundan dolayı kaçmaya daha mütemayildi, öyle de yaptı. O tarihlerde Irak valisi olan oğlu Rükneddin'in vezirinin fikrine uyarak Irak'a çekilip bir ordu oluşturmaya karar verdi. Apaçık acizlik olan bu karara itiraz eden oğlu Celaledin, halktan Moğol tehlikesi gerekçesiyle toplanan bunca vergiye rağmen hiçbir şey yapmadan çekilmenin yanlışlığına işaretleyerek, yerinde müdafaa

tedbirlerinin alınmasını, buna rıza gösterilmez ise ordunun kendi emrine verilmesini istemiş, fakat bu yapılmamıştı. Maverâünnehir'e girişinin ardından kısa bir süre sonra Cengiz Han, en mahir komutanlarından olan Cebe, Subutay ve Tokuçar Noyanları, maiyyetlerine verdiği üç tümenlik (30.000 kişi) kuvvetle, Alaeddin'i takibe memur etti. Bu takibattan haberdar olan Sultan, Ceyhun sahilini terk ederek Horasan'a doğru hareket etti. O Nişapur'a vararak Moğolların Ceyhun'u geçmelerini bekledi (Nisan- Mayıs 1220). Nehrin kolaylıkla geçildiğini duyunca Rey yoluyla Kazvin'e kaçtı. Belh ve Tus şehirlerini kolaylıkla alan Moğol komutanları, Nişapur'da maruz kaldıkları direnişi, şehri ele geçirdikten sonra katliamla cezalandırdılar. Tuğuçar, direniş esnasında öldü, bu başarıdan sonra Moğol kuvvetleri iki kola ayrılarak ilerlemeye başladı. Cebe Mazenderan, Subutay da Damgan üzerine yürüdü. Moğol komutanların maksadı Sultan'ı elde etmek olduğu için mukavemet etmeyen yerlere saldırmıyorlardı. Sultan, 13 Mayıs 1220'de Irak topraklarına girdiğinde Moğolların yaklaştığı haberini aldı. Alelacele Hemedan ile İsfahan arasındaki Ferrezin kalesine yöneldi. Burada bulunan oğlu Gursançtı'nın maiyyetinde 30 bin kişilik bir kuvvet vardı. Irak ümerası mevcut kuvvetler takviye edilerek mukavemet tedbirleri alınmasını tavsiye ediyordu. Ayrıca Melik Nusretüddin de Fars bölgesindeki dağlık yörenin mukavemet için elverişli olduğunu hatırlatmıştı. Fakat Sultan'ı Moğol kuvvetleri karşısında hiçbir şartta başarıya ulaşmanın mümkün olamayacağı kanaatine sahip olduğundan, mukavemeti öneren görüşlere itibar etmeyerek, kendini takip eden Moğol komutanlarının önünden kaçışına devam etmeyi tercih etti. Moğol müfrezeleri ile Sultan arasında, önce Hemedan ile İsfahan arasında, sonra da Gilan-Mazenderan-Astarabad ve Taberistan havalisinde devam edip giden kovalamaca bir süre daha sürmüş, nihayet çevresinin de tasvibine uyarak Alaeddin, Hazar Denizi'nin güneydoğu sahilindeki Abeskün Adalarından birine kaçmıştı. Horasan bölgesinin kuzeyinden ve güneyinden harekete geçen Cebe ve Subutay Noyanlar komutasındaki Moğol müfrezeleri, Irak-ı Acem ve Azerbaycan toprakları da dahil olmak üzere tekmil İran'ı

zaptederek, Derbend yoluyla Hazar'ın kuzeyindeki Cuci kuvvetlerinin bulunduğu yere kadar gittiler. Ancak asıl hedefleri olan Sultan'ı elde etmeyi başaramadılar.

Ataları tarafından hazırlanan büyük bir miras üzerine konan, kendi gayretleriyle de bu mirası Büyük Selçuklu Devleti'nin hakim olduğu sınırlara ulaştıran Alaeddin, Moğollar karşısında çok büyük bir acz gösterdi. Kısa bir süre önce bütün İran, Horasan, Afganistan, Harezm, Maverâünnehir ve Türkistan topraklarına sahip olduğu halde şimdi bu topraklarda sığınmak için bir melce aramak zorunda kalmıştı. Moğollarla karşılaşınca kadar büyük başarılar kazanmış (Gurlulara, Karahıtalara, Karahanlı kalıntısına, Horasan-İran-Azerbaycan'daki yerli hanedanlara karşı), ancak onlar karşısında düştüğü durumu kolaylıkla hazmedememişti. Zira Hazar sahiline ulaşp, kayığa binerek Abeskun Adası'na doğru giderken "...bunca geniş topraktan bir mezarlık yere dahi sahip olamadık" diyerek hem sıhhatinin onulmaz biçimde bozuk olduğunu ihsas etmiş, hem de yaşadığı muhteşem mazinin ardından içine düştüğü durumun utanç vericilik derecesini acıklı bir biçimde ifade etmişti. Ayrıca başta annesi Terken Hatun olmak üzere saray kadınlarının ve sahip olduğu bütün zenginliklerin Moğolların eline geçmiş olması onu derin bir teessüre sevketmiş, bu cümleden olarak o, ölümü yaşamaya tercih eder olmuştu.

Sığındığı adada Sultan'ın yanında üç oğlu bulunuyordu. Bunlar daha önce (büyük bir ihtimalle annesinin baskısı üzerine) Sultan tarafından veliahd nasbedilmiş olan Uzlagşah ile Celaleddin ve Aksultan idi. Siyasi açıdan şimdiye kadar büyük hatalar yapan Sultan, ömrünün bu son günlerinde bir doğruyu tespit etti.

Uzlagşah'ı önceden veliahd olarak göstermiş olmasına rağmen, diğer oğlu Celaleddin'in, perişan bir halde bıraktığı ülkesi ve halkı için daha isabetli bir tercih olacağını anlamış ve onu veliahd tayin ederek, yanındakilerin kendisine itaat etmelerini istemişti. Yanındakiler Sultan'ın bu son isteğini yerine getirerek, ölümünün ardından, Moğollara karşı babasından çok daha cesur davranan Celaleddin'in etrafında

toparlanmışlardır.

Sultan'ın Abeskun Adası'nda ne kadar yaşadığı hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Çünkü ne adaya geliş tarihi ve ne de öldüğü tarih kaynaklarda açık olarak belirtilmemiştir. Ancak yapılan tetkikler onun Aralık 1220'de öldüğü hususunda ağırlıklı olarak durmaktadır.

■ Celaleddin'in Mücadelesi ve Harezmşah İmparatorluğu'nun Sonu

Sultan Alaeddin Muhammed'in Abeskun Adası'nda çaresizlik ve yoksulluk içinde ölümünden sonra, oğlu Celaleddin Mengüberti son Harezmşah hükümdarı oldu. Babasının sağlığında Gurlularla yapılan mücadelelerde büyük yararlılıklar gösterdi, onlardan alınan Garcistan, Gur, Herat, Sicistan ve Gazne'nin idaresini yürüttü. Ayrıca yine babası zamanında onun bütün savaşlarına katıldı. Özellikle Moğol istilası karşısında orduyu vilayetlere dağıtarak bölge bölge savunma yerine topyekün savunma yapılması fikrinde ısrar etmiş, fakat bu fikir kabul görmemişti. Dirayetine ve cesaretine rağmen babaannesesi Terken Hatun tarafından tercih edilmeyerek, onun tesiriyle önce kardeşi Uzlagşah veliahd tayin edilmiş, ancak Abeskun Adası'nda iken ölümünden biraz evvel babası yanındakilere onun veliahd olmasını tenbih etmişti.

Bu tayinden hoşnut olmayan bazı Türk emirleri, Alaeddin'i Abeskun'da hasta yatağında bırakarak, yanlarına Akşah ve Uzlagşah kardeşleri de alıp, önce Mangışlak'a ve oradan Ürgenç şehrine gittiler. Burada Celaleddin'i öldürmek üzere gizlice anlaştılar. Durumdan haberdar olan Celaleddin, kısa bir süre sonra Harezm'den ayrılarak Horasan'a geçti. Ürgenç'teki müttefikler de Moğol baskısı yüzünden kısa bir süre sonra buradan ayrıldılar. Yol boyunca maruz kaldıkları Moğol saldırıları sonucu her iki kardeş de öldürüldüler. Celaleddin pek çetin mücadeleler vererek, zaman zaman üzerine gelen Moğol kuvvetlerini bozguna uğratarak, önce Nişapur'a sonra Büst şehrine kadar çekilmiş, nihayet daha önce meliklik yaptığı Gazne şehrine kadar gelmeyi başarmıştı. Celaleddin burada kendine tâbi kuvvetleri toparlayarak, Moğollar karşısında daha

mukavim bir müdafaa gücü oluşturmaya çalıştı. Fakat buna fırsat vermek istemeyen Cengiz Han, komutanlarından Şigi-Kutuku Noyan'ı mühim bir kuvvetle üzerine göndermiş, ancak Gazne şehri yakınındaki bu muharebeyi Harezmşah kuvvetleri kazanmıştı. Moğol kuvvetleri karşısında elde edilen bu zafer, Harezmşah ülkesinde büyük tesir uyandırmış, başta Herat olmak üzere Moğolllar tarafından işgal edilen bölgelerde isyanlar başlamıştı. Durumdan haberdar olduğunda Cengiz Han da inanmak istememiş, fakat hakikati anladıktan hemen sonra Gazne üzerine yürümüştü. Bu defa Celaleddin Gazne'de eskisi kadar mukavim değildi. Zira Şigi-Kutuku Noyan'a karşı kazanılan zaferden hemen sonra, komutanları arasında anlaşmazlık çıkmış, bu yüzden Halaç Türklerinden Seyfeddin Buğrak, kendine bağlı kuvvetlerle Celaleddinden ayrılarak Hindistan'a çekilmişti. Zaafiyetinin farkında olan Celaleddin, Cengiz'in üzerine yürüyüşünü de göz önünde bulundurarak güneye doğru çekilmeye başladı. Böylece Moğol kuvvetleri ile Harezm kuvvetleri arasında yeni bir kovalamaca başlamıştı. Cengiz, Gazne'ye ulaştığında Celaleddin şehirden 15 gün önce ayrılmıştı. Başta oğulları Çağatay ve Ögedey olmak üzere bütün Moğol komutanları derhal onu takibe koyuldular. Moğol kuvvetleri tarafından İndus Nehri sahilinde sıkıştırılan Celaleddin, kahramanca bir müdafaaadan sonra, onlarla başa çıkamayacağını anlayınca, Moğolların eline geçmesin diye karısı ve çocuklarını nehre attırmış, kendisi de atını sürerek karşı kıyıya geçmişti. Olanları yüksek bir tepeden seyreden Cengiz, "bir babanın böyle evladı olmalı" demekten kendini alamamıştı. Fakat Celaleddin'in peşinden nehri geçmeyi gerekli görmedi. Ertesi yıl 20.000 Moğol kuvveti sultanı takibe memur edildi. Multan'a kadar gelen bu kuvvetler, aşırı sıcaklık yüzünden şehri de almadan geri döndü.

Üç yıl kadar Hindistan'da kalan Celaleddin, bu süre içinde Hindistan prenslerinden Şemseddin İltutmış ve Kabaca ile mücadeleler yaptı. Bir müddet sonra Şemseddin, Kabaca ve onların müttefiki olan diğer yerel Hint hakimleri, onun aleyhine harekete geçtiler. Durumun tehlike arz ettiğini gören Celaleddin, Cihan Pehlivan'ı vekil tayin ederek, Kirman'a

doğru hareket etti.

Celaledin Kirman'a gelince (1224), başta şehrin hakimi Barak Hacib olmak üzere bilahere Arran ve Irak-ı Acem'e hakim olan kardeşi Gıyaseddin Pirşah ile Fars hükümdarı Sa'd bin Zengi kendisine itaat ettiler. Böylece İran'ın büyük bir kısmını ele geçirirerek Harezmşahların yeni hükümdarı olarak tahta geçti. Huzistan'ı ele geçirerek, muhtemel Moğol tehlikesine karşı Abbasi Halifesi'nden yardım istedi ise de, Halife onun Irak-ı Arab'a girmesinden çekinerek üzerine kuvvet gönderince, bu kuvvetleri yenen sultan, Bağdat önlerine kadar ilerleyerek bölgeyi yağmaladı. Bu başarılarının ardından Azerbaycan üzerine yürüyerek, önce Meraga'yı, ardından Tebriz'i elde etti (1225).

Güney Kafkasya'nın mahalli hakimleriyle bir müddet mücadele ettikten sonra, burada hakimiyetini tam olarak tesis etti ve Tebriz'i kendine başkent yaptı. Bölgedeki hakimiyeti için en önemli tehdit unsuru olan Gürcülerle mücadeleye başladı. 1225-1229 yılları arasında Gürcülerle girdiği müteaddit mücadelelerin hepsinde onları yenilgiye uğrattı. Sultan, 1227 yılında isyan eden Gürcüler üzerine tekrar bir sefer düzenlediği sırada, Gence valisinin İsmaililer tarafından öldürüldüğünü haber alınca, onların merkezi olan Alamut ve Kumis üzerine yürüyerek buraları tahrip etti. İsmaililerle mücadeleyi, üzerine gelen Moğol kuvvetleri yüzünden daha fazla sürdüremedi. Şimdilik kaydıyla Moğol kuvvetlerini Damgan civarında bozguna uğratarak durdurmayı başardı. Celaledin ertesi yıl Ceyhun'u geçerek, Irak-ı Acem'e doğru ilerlediklerini haber aldığı Moğol kuvvetleriyle İsfahan yakınlarında bir defa daha karşılaşarak onları yine bozguna uğratmayı başardı. Ancak kardeşi Gıyaseddin'in ihaneti ve karşılaştığı Moğol pususu yüzünden oldukça zorlandı ise de, kurtularak Luristan'a kaçmayı başardı. Sultan, Luristan'dan Azerbaycan'a dönünce, bu mücadeleleri esnasında kendisinin öldüğü haberi üzerine harekete geçerek karışıklıklara sebep olan eski atabek kalıntılarını ve Gürcüleri tamamen etkisiz hale getirdi (1229).

Hayatı boyunca pek çetin olaylarla karşılaşan Celaledin'in,

şüphesiz en önemli düşmanı Moğollardı. Babasının ölümünün ardından onlarla amansız bir mücadeleye tutuşmuştu. Bu yüzden Azerbaycan'a kadar çekilerek, devletin temellerini burada yeniden atmıştı. Onun Tebriz'e gelerek devletini yeniden tesis etmeye çalıştığı yıllarda Anadolu Selçuklu Devleti'nin başında Sultan Alaeddin Keykubad bulunuyordu. Büyük bir siyasi zekaya sahip olan Anadolu sultanı, Moğol tehdidinin ciddiyetini kavrayarak, bu tehlikeye karşı bölgenin Türk-İslam sultanlarıyla müşterek bir mukavemet oluşturmak istemiş, bu maksatla Celaleddin Harezmşah'a elçi göndererek, birlikte hareket etmeyi teklif etmişti. Zaten müzmin düşmanına karşı müttefik arayan Harezmşah, bu yaklaşımı oldukça sıcak karşılamış, mukabil elçilerle Sultan'a iyi dileklerini bildirmişti.

Taraflar arasındaki bu iyi ilişki uzun sürmedi. Zira iyi bir asker olmasına rağmen, siyasi kavrayış bakımından kifayetsiz olan Celaleddin, müttefik olmanın asgari icaplarına dahi riayet etmedi. Azerbaycan'a yerleşmesinin ardından, kendisinden cesaret alan Selçuklu Sultanı'nın Doğu Anadolu'daki tâbileri ile Sultan aleyhine temas kurmakta bir mahzur görmediği gibi, Konya'dan gelen bütün uyarılara rağmen Ahlat üzerindeki emellerinden de bir türlü vazgeçmedi. Nihayet 14 Mayıs 1230'da şehri işgal etmesi, Selçuklu Sultanı cihettinde bardağı taşıran son damla olmuştu. Bu gelişme üzerine diplomatik girişimlere son veren Sultan, gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra, onun üzerine yürüdü. Karşılıklı harekete geçen iki Türk hükümdarın kuvvetleri, 10 Ağustos 1230'da, Erzincan yakınındaki Yassıçimen mevkiinde karşılaştı. Vuku bulan savaşta yenilgiye uğrayan Celaleddin Harezmşah, Ahlat sevdasından vazgeçmek zorunda kaldı. Ancak onun için asıl tehdit olan Moğol tehlikesi kendisine hızla yaklaşmaktaydı.

Celaleddin'i takibe çıkan Cengiz Han, onun Hindistan'a geçmesinden sonra önce Peşaver'deki üssüne, oradan da Semerkand'a geçerek 1222-1223 kışını burada geçirdikten sonra, 1223 ilkbaharında Seyhun sahilinde bir kurultay tertip edip, elde ettiği geniş toprakların şimdilik idari yapılanmasını

ikmal etti. Bundan sonra yolculuğuna devam eden büyük Han, 1224 yılı yazında İrtiş Nehri civarına, ertesi yılın yazında da Kerulen'e döndü. Türk veraset anlayışını aynen benimseyen Moğollar da, ülkeyi hanedan ailenin ortak malı telakki etmişlerdi. Bu cümleden olarak Cengiz Han, ölmeden önce, sahip olduğu uçsuz-bucaksız toprakları oğulları arasında taksim etti. Bu taksimata göre; merkeze en uzak olan İrtiş Irmağı-İtil Nehri arasındaki topraklar büyük oğul Coçi'ye, Beşbalık bölgesinden Ceyhun'a kadarki topraklar Çağatay'a, Tarbagatay-İmil-Karairtiş-Urungu havalisi Ögedey'e, baba ocağı sayılan Tula-Onon-Kerulen havalisi de küçük oğul Tuluy'a verildi. Ayrıca Ögedey'i kendine veliahd nasbederken, diğer oğullarından ona itaat edeceklerine dair söz aldı. Hepsi merkezdeki büyük hanın mutlak otoritesini tanımak durumundaydı.

Yedi yıl süren batı seferinin ardından o, batıya giderken fetihle görevlendirdiği Mukali'nin ölümüyle yarım kalan Çin'in fethini tamamlamak üzere, 1226 yılında Tangutlar üzerine yürüdü ise de, 1227 yılında ölünce bu işi bitirmeye ömrü yetmedi.⁸⁰ Büyük hanın ölümünden sonra, vasiyetine sadık kalan hanedan aile ve ileri gelenler 1229 Kurultayı'nda Ögedey'in hanlığını onayladılar.

Hanlığı kurultayca tasdik edilen Ögedey, derhal işe koyularak, doğuda ve batıda Moğol fütühat hareketini yeniden ateşledi. Yeni Moğol hanı Çin'deki siyasi gücü ve Celaleddin'in yeniden tesis ettiği Harezmsah bakiyesini ortadan kaldırmaya kararlıydı. Bu maksatla babasının büyük emirlerinden olan Curmağun Noyan'ı, Celaleddin ile savaşmak üzere büyük bir orduyla batıya gönderdi.

Moğol komutanının Ceyhun'u geçişinden haberdar olan Celaleddin, bir yandan Selçuklu sultanı tarafından ağır bir şekilde hırpalanan kuvvetlerini toparlamaya çalışırken, diğer yandan kısa bir süre önce savaştığı Alaeddin Keykubad ve Melik Eşref'ten yardım istedi. Fakat her iki hükümdar, en az Moğollar kadar tehlikeli olduğuna inandıkları Celaleddin'e yardıma yanaşmadı. İsteddiği desteği alamayan Celaleddin, henüz kendi kuvvetlerini de toparlayamadan Şirkabut Kalesi civarında

Moğolların baskınına uğradı. Bir daha kendini toparlayamayacağını anlayınca kaçarak kurtulmak istedi. Fakat ecel onu Doğu Anadolu'nun sarp dağlarında yakaladı. Zira Melik Eşref'e gitmek üzere çıktığı yolculuğu sırasında Silvan Dağlarında yerlilerce yolu kesilip, kim olduğu anlaşılnca, Ahlat muharebesi sırasında kardeşini kaybeden biri tarafından öldürüldü (1231).

Silvan Eyyübi Meliki cesedini getirterek şehir merkezindeki Türk büyüklerinin mezarlığına defnettirdi. Böylece 1097 yılında Kudbeddin Muhammed'in, Sultan Sancar tarafından Harezmsah olarak tayin edilmesiyle başlayan Harezmsahlar Devri, 1231 yılında Moğollar tarafından tamamen ortadan kaldırıldı.

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK,
Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 4 Sayfa: 904-916. Taryhy makalalar